

5 Materiële cultuur uit de periode Laat-Neolithicum – Midden-Bronstijd

A.A. Koster, E. Taayke en R. Berkvens¹

5.1 Inleiding

De sporen uit de Bronstijd waren niet rijk aan vondstmateriaal, het merendeel bestaat uit potscherven. De makelij van het aardewerk heeft weinig veranderingen ondergaan in het tweede millennium voor Christus, waardoor dateringen ruim uitvallen. Het baksel, met een overwegend grove magering en dikke wanden, maakt het niettemin mogelijk zulke scherven vrijwel direct aan de Vroege en Midden-Bronstijd toe te schrijven.

Dat is minder eenvoudig voor het natuur- en vuursteen. Al het steen dat in de vulling van sporen is gevonden, is door mensen aangevoerd, aangezien kiezels en keien onbekend zijn in de dekzanden van Breda-West. Steen is echter ook een zeer robuust materiaal, waardoor het niet is uit te sluiten dat oudere voorwerpen als een soort opspit in bronstijdsporen zijn geraakt, ook al zijn de aanwijzingen voor vroegere bewoning gering.

5.2 Metaal

In de ondiepe Kuil 12, gelegen op Moskes nabij Huis 1, was een opmerkelijk voorwerp gedeponneerd, namelijk een bronzen knopsikkel uit de Midden-Bronstijd (afb. 5.1). Het gegoten voorwerp meet 10,4 x 2,7 x 0,6 cm, terwijl de knop vanaf het bladoppervlak 3,8 cm uitsteekt. Het blad is voorzien van een ribbe die evenwijdig ligt aan de rug. De rugzijde van de sikkel is verdikt. De knop heeft een rol gespeeld bij schachting van de sikkel in een handvat. Het snijblad is beschadigd en bij het restaureren van de sikkel zullen mogelijke gebruikssporen zijn verdwenen.

Afb. 5.1 Bronzen knopsikkel uit de Midden-Bronstijd, gevonden in Kuil 12 op Moskes, schaal 1:1.

¹ Het metaal is bestudeerd door A.A. Koster, het aardewerk door E. Taayke en het natuursteen en vuursteen door R. Berkvens.

² Respectievelijk Jongste 2002, die ook de nederzettingenvondst noemt van een exemplaar in Wijk bij Duurstede – De Geer zonder literatuurverwijzing, en Stoeper 1997, 19–21.

³ Butler 1965, 99, afb. 66.

In Nederland zijn tot nu toe 28 bronzen sikkels uit deze periode bekend, waarvan er twee met zekerheid uit nederzettingen afkomstig zijn, een sikkel uit Rumpt-Eigenblok (site 5) en een uit Hoogrieboek-Noordoost.² Op laatst genoemde site zijn twee huizen opgegraven, waarvan het tweede over het eerste heen gebouwd is. Binnen de plattegronden zijn kuilen met vlakke bodems aangetroffen, die mogelijk gebruikt zijn voor de opslag van graan. De sikkel is vermoedelijk gebruikt voor het oogsten van het graan. Ondanks deze veronderstelde relatie lag het voorwerp niet in een opslagkuil binnenshuis, maar was in een afvalkuil buitenshuis gedeponneerd. Uit de slijtage van het snijblad is af te lezen dat de sikkel meermalen geslepen was.

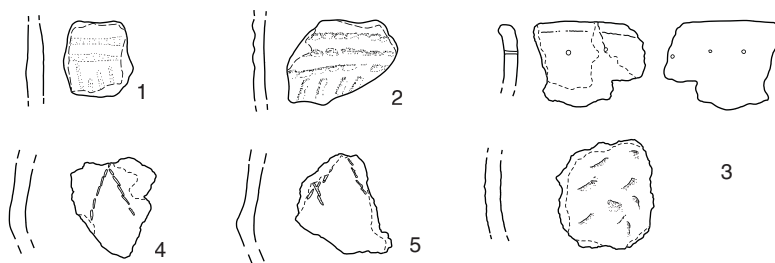
De vorm van beide sikkels komt overeen met een sikkel uit een depot bij Epe. Butler benoemt deze als het Midden-Europese type.³ Een derde sikkel, uit Do-

dewaard, behoort ook tot dit type.⁴ Hoewel de laatste een losse vondst betreft, kan er misschien een link gelegd worden met een in Dodewaard aangetroffen nederzetting uit dezelfde periode.⁵

5.3 Aardewerk

5.3.1 Laat-Neolithicum (ca. 2850-2000/1900 v.Chr.)

Het als zodanig herkende oudste materiaal stamt uit de tweede helft van het Laat-Neolithicum, tegen de Vroege Bronstijd aan. Het Nederlandse Laat-Neolithicum wordt archeologisch gekenmerkt door slanke, vaak versierde bekervormen, zogenaamde standvoet- en klokbekers, die voornamelijk in grafcontexten zijn aangetroffen. Over nederzettingmateriaal is veel minder bekend, maar een deel ervan bestond uit grote potten, zoals potbekers, vaak samengevat onder de noemer bekerpotten.⁶

Afb. 5.2 Aardewerk uit het Laat-Neolithicum, schaal 1:4:
1-2: Klokbeker, Laat-Neolithicum (aanleg put 22 Steenakker & paalkuil Br-54-98/7-23);
3-5: Potbeker, eerste fase Midden-Bronstijd (Kuil 27 en 2x Kuil 16).

In Breda zijn uit de eindfase van het Neolithicum slechts enkele fragmenten verzameld. Het betreft geïsoleerde vondsten op Steenakker en misschien ook op Huifakker. Het gaat in ieder geval om een vijftal versierde scherven, waarschijnlijk in twee gevallen afkomstig van een klokbeker en in drie gevallen van een potbeker. De klokbekerversiering bestaat uit horizontale rijen fijne indrukken, vermoedelijk met een getande spatel aangebracht (afb. 5.2.1), de potbekerscherven zijn daarentegen plastisch versierd met rijen opgeknepen indrukken en nagelindrukken (afb. 5.2.2). Als magering zijn meestal vrij grof steengruis (kwarts) en zand gebruikt. Potgruis werd ook wel toegevoegd.

Het meest opvallende potfragment is een concaaf rand-schouderfragment met onder de rand naderhand aangebrachte gaatjes, en versierd met verticale rijen gepaarde nagelindrukken (afb. 5.2.3). Het meervoudig doorboren van de rand, mogelijk om de bovenkant van de pot te kunnen afdekken, is vaker geconstateerd bij potbekeraardewerk,⁷ maar was al veel langer gangbaar (bijvoorbeeld in de Vlaardingencultuur).⁸ Zowel gaatjes als versiering zijn kenmerken die overigens ook nog in de volgende periode voorkwamen.⁹ De magering van het fragment bestaat uit vrij grof, relatief scherp kwartsgruis.

Enkele wandscherven van dunwandig aardewerk met een niet-determineerbaar patroon van dunne kerflijnen zouden ouder kunnen zijn dan de hiervoor genoemde; mogelijk zijn ze midden-neolithisch. Het baksel is poreus en met potgruis gemagerd.

5.3.2 Vroege Bronstijd (ca. 2000/1900-1800 v.Chr.)

Het voorkomen van aardewerk met wikkeldraadversiering (mogelijk vervaardigd met een wijd met touw omwikkelde kling) bepaalt per definitie dat niet meer van Neolithicum maar van Vroege Bronstijd wordt gesproken.¹⁰ Wikkeldraadversiering ontbreekt in het Bredase vondstmateriaal. Er moet echter, mede gelet op de

4 Louwe Kooimans 1985, 144.

5 Louwe Kooimans 1985, 147-148.

6 Lanting 1973; Lanting & Van der Plicht 1999/2000.

7 Bijv. in Meteren (Ufkes 2001b).

8 Zie bijvoorbeeld een complete pot uit Ravenstein (expositie Noordbrabants Museum).

9 Vergelijk wikkeldraad-aardewerk in De Bogen bij Meteren (Ufkes & Bloo 2002, afb. 4.67, 4.71).

10 Lanting & Van der Plicht 1999/2000, 1, 40-41.

korte duur van dit tijdvak, rekening worden gehouden met (extensieve) bewoning en daarmee ook met aardewerk dat niet scherper te dateren is dan van Laat-Neolithicum tot begin Midden-Bronstijd.¹¹

5.3.3 Midden-Bronstijd (ca. 1800-1100 v.Chr.)

Een klein vondstcomplex op Steenakker (Kuil 16), met enkele versierde, hoekige scherven, kan aan het begin van de Midden-Bronstijd worden geplaatst. De schouderdecoratie bestaat uit kruisende rijen van schuin geplaatste kerfjes, het effect van touwindrukken simulerend (afb. 5.2.4 en 5.2.5). Touwversiering is kenmerkend voor de dan in Zuid- en Midden-Nederland ruim verspreide Hilversumcultuur.¹² Het aardewerk is ruw en gemagerd met steen- en potgruis.

Dat vormen en versieringen in tijd ruim kunnen overlappen, bewijst een in vorm uitgesproken Hilversumurn uit Vorstenbosch. De pot vertoont een nagelindrukpatroon dat identiek is aan het genoemde laat-neolithische Bredase potfragment, in combinatie met wikkeldraadindrukken op het benedendeel.¹³

De volgende groep aardewerk, aanmerkelijk talrijker (vergelijk bijlage 5.3), dateert vermoedelijk pas uit de tweede helft van de Midden-Bronstijd. Ondanks het tijdsverschil wijkt de keramiek trouwens wat makelij betreft niet sterk af van die van de Hilversumcultuur.

Aardewerk lijkt in deze eeuwen bij de mensen uit de belangstelling te zijn geraakt, en dat geldt niet alleen voor Breda of Zuid-Nederland als geheel. In het noorden bijvoorbeeld werd vergelijkbaar aardewerk vervaardigd, dat bekend staat als *Kümmerkeramik*. De baksels zijn zwaar en grof, het vormscala minimaal en bovendien lomp, terwijl versiering beperkt blijft tot indrukken op de rand en op de schouder. In vroeger dagen meende W. Glasbergen toch enige ontwikkeling te bespeuren en onderscheidde (afgezien van de Hilversumfase) een Drakenstein- en een Larenfase, maar tegenwoordig wordt aan de indeling van Glasbergen weinig waarde meer gehecht.¹⁴

De tonvorm [410],¹⁵ met een vrij verticale tot licht ingebogen bovenzijde (zie afb. 5.3.10-11), is dominant (75%) ten opzichte van de enige andere vorm, de kom [301] (zie afb. 5.3.9). Ook deze laatste is relatief hoog van vorm. De rand is onverdikt of verdikt, en daarbij meer dan eens afgeplat (naar binnen afgeschuind). De bodem, meestal vlak, soms licht afgezet, is weinig kleiner dan de wand- en randdiameter, respectievelijk 15, 24 en 22 cm. De wanddikte bedraagt gemiddeld 14 mm, de bodemdikte 20 mm.

Het baksel is vaak uitgesproken brokkelig. Steengruis, in de vorm van gebroken kwarts, speelt als magering een ondergeschikte rol, en dan bovendien altijd in combinatie met het inmiddels gebruikelijk geworden potgruis. De geringe rol van steengruis in Breda is opmerkelijk: elders in Zuid-Nederland bleef steengruis doorgaans dominant tot aan de Late Bronstijd.¹⁶

De magering is ruim bemeten en steekt vaak door het nauwelijks afgewerkte, dikwijls door krimpscheuren getekende oppervlak heen. De kleur van het aardewerk is overwegend okerkleurig, zowel binnen als buiten. Op de rand (10% van alle randscherven) of aan de rand (15%) zijn indrukken aangebracht. Op de schouder is in achttien gevallen een, meestal met indrukken versierde, stafband geconstateerd, op vijf fragmenten komt alleen een rij indrukken op de schouder voor.

Een viertal vondsten stamt mogelijk uit vlakgraven: een randfragment van een – voor dit tijdvak unieke – eenvoudige schaal (Graf 1, afb. 4.22), gelet op de scherpe kwartssplinters mogelijk laat-neolithisch, scherven van met potgruis gemagerd aardewerk (Graf 2, afb. 5.3.2 en 5.3.3 en 4.21), een groot randfragment met stafband en enkele kleine scherven (Graf 3, afb. 5.3.10 en 5.3.11) en een wand- en bodemscherf die gelet op het dunnere baksel vrij laat in de Midden-Bronstijd geplaatst kunnen worden (Graf 4). Van complete grafgiften is geen sprake.

Ook in andere kuilen ontbreekt compleet vaatwerk. Wel zijn er enkele grotere complexen met delen van meerdere potten. In Kuil 7 op Moskes werd 3 kg aar-

11 Vergelijk elders in Brabant: Theunissen 1998.

12 Theunissen 1999.

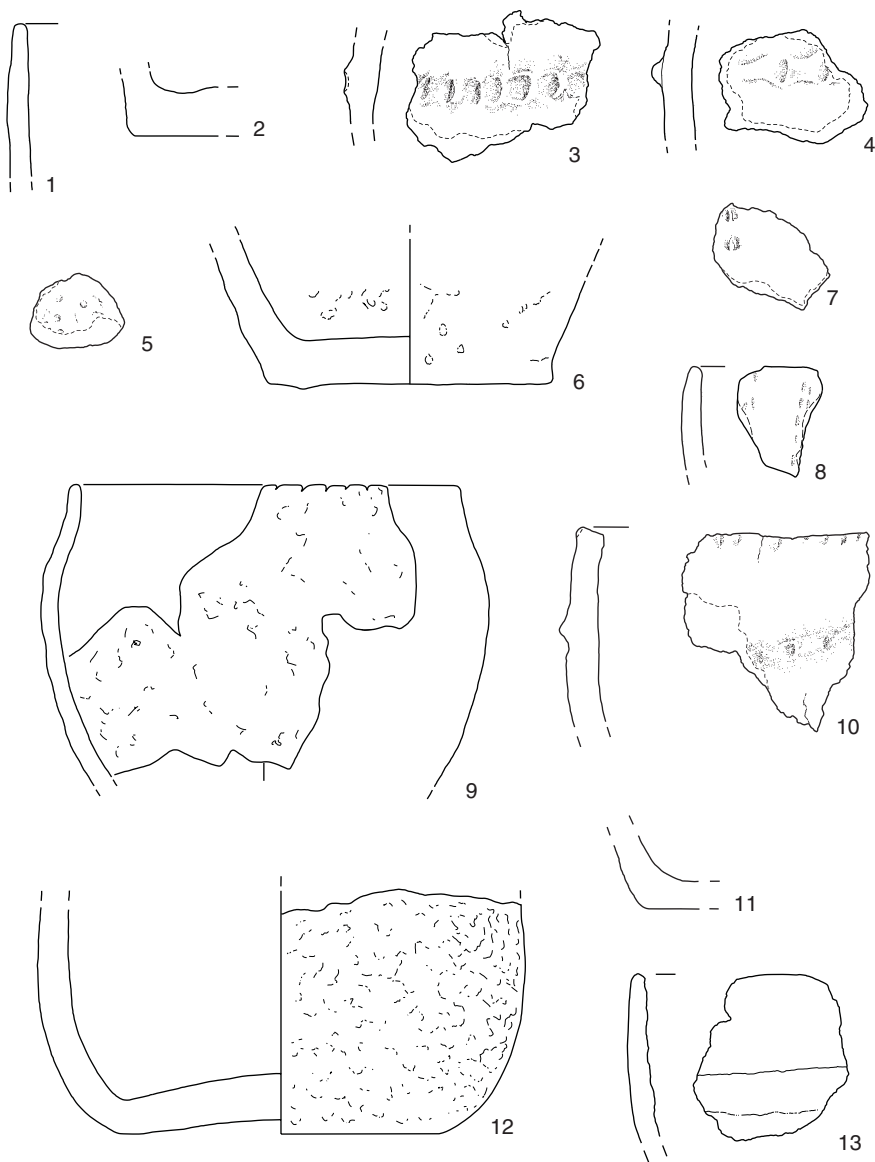
13 Modderman 1959; Lanting 1973, 223; expositie Noordbrabants Museum. De bijbehorende ¹⁴C-datering, gecalibreerd ca. 1700-1600 v.Chr., is overigens erg laat voor wikkeldraad-aardewerk.

14 Glasbergen 1969; vgl. Theunissen 1999.

15 De vormen staan kort beschreven in bijlage 5.1.

16 Theunissen 1999; Van den Broeke 2001. Er kan op korte afstand soms grote variatie in de gebruikte magering worden opgemerkt, zoals in de verschillende sites te Meteren-De Bogen (Ufkes & Bloo 2002).

dewerk aangetroffen, waaronder een fragment van een groot massief voorwerp. Blijkens passende scherven is er overlap met de inhoud van Kuil 5, die hieronder wordt beschreven (afb. 5.3.6). In Kuil 19 op Steenakker zijn grote delen van twee tonvormige potten aangetroffen.

Afb. 5.3 Aardewerk uit de georderde Midden-Bronstijd (schaal 1:4). Kenmerken: tonvorm, grof en dik baksel, en stafbanden (bij nr. 13 afgesprongen):
1: kuil Br-54-98/13-5;
2-3: Graf 2;
4: Kuil 10;
5: Spieker 21;
6: Kuil 7 en Kuil 107;
7: Spieker 21;
8: Kuil 3;
9: Kuil 6;
10-11: Graf 3;
12: context Br-65-99/4-90;
13: context Br-65-99/4-90.

Midden-bronstijdaardewerk komt in Breda-West op vrijwel alle locaties voor, maar het zwaartepunt (ca. 60% van de vondsten) ligt op Moskes.

5.3.4 Overgang Midden-Bronstijd B – Late Bronstijd (ca. 1100-1000 v.Chr.)

De overgang van Midden- naar Late Bronstijd wordt gemarkeerd door de opkomst van urnenvelden. In Noord-Nederland zijn de vroegste gedateerd rond 1200 v.Chr., in Zuid-Nederland ongeveer een eeuw later. Op aardewerkgebied vond er een stille, maar minstens zo opvallende revolutie plaats. In heel Noord-west-Europa werd de monocultuur van de hiervoor beschreven lompe kleitonnetjes vrij plotseling ingeruild voor een rijk palet aan dunwandige, goed afge-

werkte en divers versierde keramiek. Enkele vondstcomplexen in Breda-West¹⁷ stammen uit deze overgangsfase en dat verdient enige aandacht.

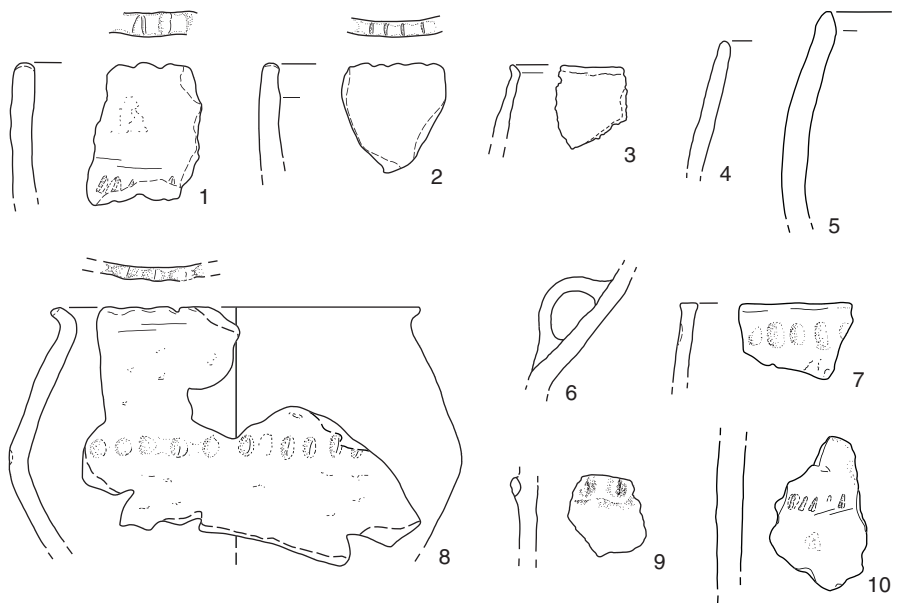
In deze vondstcomplexen is de tonvorm [410] nog steeds present. Het formaat is echter kleiner (rand- en waddiameter respectievelijk 19 en 22 cm), en de wanddikte is aanmerkelijk afgenomen tot gemiddeld 10 mm. De randen zijn dunner en meestal afgerond of spits. Een nieuw fenomeen is het optreden van een randlipje [420] (afb. 5.3.3). Soms is de rand aan de binnenzijde afgestreken, zoals de vroege voorbeelden van het late bronstijdaardewerk laten zien. De bodem is relatief nog even breed, maar is nu vaker afgezet.

Het baksel is aanmerkelijk minder brokkelig en steengruis speelt nog slechts een bescheiden rol (8%, altijd naast potgruis). Het oppervlak is gemiddeld iets beter afgewerkt. De binnenzijde is nu meestal donker, de buitenzijde is nog overwegend okerkleurig.

De rand is nu vaker bovenop dan aan de buitenzijde versierd (21% tegen 10% van alle randscherven). Schouderversiering lijkt af te nemen, er is zes keer een stafband (waarvan vijf maal met indrukken) en eveneens zes keer een eenvoudige rij indrukken.

Afb. 5.4 Aardewerk uit de overgang Midden-/Late Bronstijd (schaal 1:4). Ontwikkeling naar hoekiger vormen en dunner, gladder baksel:

1-2: aardewerkconcentratie Br-54-98/8-221;
3: Waterkuilt 14;
4: Spieker 15;
5-6: Kuil 5;
7: kuil Br-58-98/5-30;
8: paalkuil Br-62-99/5-2;
9: Waterkuilt 14;
10: aardewerkconcentratie Br-54-98/8-221.

Dat we hier met een overgang naar het repertoire van de Late Bronstijd te maken hebben, blijkt uit de aanwezigheid van enkele wandscherven van dunwandige biconische potten (één keer met oor) in Kuil 5 op Moskes (afb. 5.4.5 en 5.4.6), en een drieledige pot met rand- en wandversiering in Huifakker put 5, spoor 2 (afb. 5.4.8). Vermoedelijk horen ook sommige losse vondsten in deze fase thuis (bijvoorbeeld Kuil 41 op Moskes). Er is natuurlijk geen garantie dat het bij elkaar gevonden materiaal gelijktijdig is. Aangezien de oudere scherven van groot formaat zijn, lijkt de kans op opspit evenwel niet groot. Omgekeerd is het denkbaar dat late bronstijdscherven in nog openliggende kuilen uit de vorige periode zijn terechtgekomen.

Het genoemde complex in Kuil 5 omvat bijna 6 kg aardewerk. Het gaat om delen van meerdere ton- en komvormige, meestal versierde potten en een fragment van een holbolle spinsteen.

In Nijmegen-Lent is dunwandig éénledig aardewerk gedateerd in de twaalfde en de eerste helft van de 11e eeuw v.Chr.¹⁸ Het vroegst gedateerde drieledige aardewerk, aangetroffen in Beers, is ongeveer even oud.¹⁹ Een site waar de overgang van Midden naar Late Bronstijd ook aanwijsbaar lijkt, betreft het door W. van der Sanden gepubliceerde grafveld van St. Oedenrode.²⁰

17 Moskes Kuil 5; Steenakker Waterput 3, Steenakker 98 spoor 8-24 en 8-221, Huifakker spoor 5-2 en 5-3.

18 Van den Broeke 2001, 135-136, fig. 8. Drie ¹⁴C-versneller-dateringen (GrA-16977/79/80) van verbrand bot liggen in het bereik 2985-2920 (± 50) BP.

19 Fokkens & Smits 1989, fig. 4-5: GrN-14676: 2935 ± 30 BP.

20 Van der Sanden 1981, fig. 8.

In het noorden lijkt de omslag wat eerder te hebben plaatsgevonden. Een dunwandige, emmervormige urn uit Emmen (Drenthe) en een gelede, vier-orige pot in Borger (Drenthe) kennen dateringen die op de 13e eeuw v.Chr. wijzen.²¹

Het aardewerk uit de overgangsfase komt in Breda-West voor op de locaties Moskes (ca. 60%), Huifakker (Adriaan Klaassenstraat) en Steenakker. Het voorkomen op de rest van Huifakker en Emerakker is twijfelachtig.

5.4 Natuursteen

5.4.1 Algemene inleiding

Hoewel natuursteen een substantieel onderdeel is van het vondstenspectrum, wordt het doorgaans oppervlakkig bestudeerd en gepubliceerd. Determinaties blijven doorgaans beperkt tot een grove onderverdeling per steensoort en een functieomschrijving van de meest kenbare stukken. Een exacte determinatie van de steensoort en de vermelding van het herkomstgebied is tijdens de eerste rapportagefase van archeologisch onderzoek vaak te gedetailleerd. Aangezien Nederland arm is aan natuursteen, zijn veel fragmenten en voorwerpen van elders aangevoerd. Daardoor is het in potentie een interessante bron voor onderzoek naar uitwisselingsnetwerken, transport en mobiliteit in voormalige samenlevingen. Welbekende herkomstgebieden zijn de Eifel en de Ardennen, maar ook in Nederland zijn locaties waar kiezers, bijvoorbeeld de stuwwallen bij Rhenen, of vuursteen, bijvoorbeeld de vuursteenmijnen van Rijckholt, kunnen worden gewonnen.

Het natuursteen van Breda-West is ook niet zo gedetailleerd ontsloten als we zouden wensen. Het omvat 2.885 fragmenten, waarvan 95% op steensoort kon worden gedetermineerd (tabel 5.1). Een groot deel van het natuursteen is overigens niet eenduidig toe te wijzen aan sporen en daardoor vaak niet te dateren. Zelfs niet op typologische gronden, zo is er het voorbeeld van een pijlpunt van kwartsiet, die gevonden is bovenop een boomval, waarvan de datering volstrekt onduidelijk is (afb. 5.5). Het natuursteenonderzoek van Breda-West vestigt de aandacht op een beperkt aantal aspecten van het materiaal. Als eerste zijn de steenfragmenten grof ingedeeld naar steensoort, waarbij de volgende steensoorten zijn onderscheiden: kwartsiet, kwarts, (kwartsitische) zandsteen, tefriet, tufsteen, kiezers (waarbij geen onderscheid is gemaakt in samenstelling), leisteel, kalksteen en granietachtigen. Er is bewust gekozen voor het bijeenvoegen van bepaalde steensoorten, zoals bijvoorbeeld kwartsitische zandstenen en zandstenen, omdat een nauwkeurige onderverdeling in deze fase van het onderzoek ons inziens niet functioneel is.

Ten tweede zijn de stenen onderzocht op de aanwezigheid van bewerkings- of gebruikssporen zoals krassen, groeven, slijpvlakken en snijsporen, maar ook sporen ten gevolge van verbranding of verhitting, die in de praktijk echter moeilijk zijn te onderscheiden van secundaire oppervlakteverschijnselen die bijvoorbeeld door verwering zijn ontstaan.²² Gebruikssporen duiden vaak op een specifieke functie die stenen hebben gehad. De kwartsen, (kwartsitische) zandstenen en sommige granietachtigen vertonen vaak slijpvlakken, in combinatie met snijsporen of krassen. Deze stenen zijn vermoedelijk als slijp- of wetsteen gebruikt. In enkele gevallen is het bewerkingsvlak ruw gehouden waardoor een gebruik als maalsteen tot de mogelijkheden behoort. Putjes en krassen op kiezers worden doorgaans geassocieerd met de functie van klopsteen. Breukvlakken op kiezers kunnen veroorzaakt zijn door contact met vuur, wellicht door ze te gebruiken als kook- of haardsteen.²³ Het is echter moeilijk te bepalen waarvoor de individuele stenen gebruikt zijn. Soms kunnen de aard van het gesteente, de vorm en de nog zichtbare gebruikssporen hierin duidelijkheid brengen, zoals bij maal- en wetstenen, maar in veel gevallen tasten we in het duister. Evenmin kan de archeologische context van de vindplaats verklaren waarvoor de natuurstenen artefacten zijn gebruikt.²⁴

Tabel 5.1 Overzicht van het aangetroffen natuursteen.

steensoort	aantal
(kwartsitische) zandsteen	438
Graniet(-achtigen)	183
Kwartsiet	23
Kwarts	73
Tufsteen	98
Tefriet	1238
Steenkool	207
Leisteel	129
Kalksteen	24
Kiezel	316
Overig/indet	156
Totaal	2885

Afb. 5.5 Een gebroken pijlpunt van kwartsiet, schaal 1:1.

²¹ Emmen: GrA-17597, 3025 ± 40 BP (Ufkes 2001a); Borger: GrA-17602, 3045 ± 40 BP (Lanting et al. 2001).

²² Van Gijssel 2001, 172.

²³ Theunissen 1999, 153-154 en 174-175.

²⁴ Van Gijssel 2001, 180, in: Sier/Koot 2001, 180.

Afb. 5.6 Een vrijwel complete looper van kwartsitische zandsteen uit Kuil 23, schaal 1:1.

5.4.2 Herkomst en functie

In tegenstelling tot klei is steen geen natuurlijk onderdeel van de bodems in Breda-West en omstreken en zijn de fragmenten afkomstig uit andere streken. De bepaling van de steensoort geeft vaak inzicht in de mogelijke herkomstgebieden. Vele stenen van Breda-West zijn afkomstig uit de Belgische Ardennen, met name kwartsiet, kalksteen en zandsteen en mogelijk stamt ook een deel van het graniet daar van daan. Het vulkanisch gesteente tefriet is afkomstig uit het gebied rond de plaats Andernach in de Eifel in Duitsland. Verder is vastgesteld dat een paar fragmenten kwartsiet afkomstig zijn uit het gebied Revinien-Cambrium aan de Maas in Frankrijk.²⁵

(Kwartsitische) zandsteen en kwartsiet zijn harde steensoorten en hoofdzakelijk opgebouwd uit kwartskorrels met kiezelzuur als bindmiddel. Bij zandsteen is de opvulling met kiezelzuur minder sterk dan bij kwartsiet. De kleur varieert van roze en rood naar bruin en grijs. Zandsteen kan onder meer worden gewonnen in Noord-Duitsland, Noord-Nederland en de Ardennen. Zandsteen en kwartsitische zandsteen zijn overwegend gebruikt als slijpstenen. Kwartsitische zandsteen en kwartsiet zijn uitstekend geschikt om te dienen als wrijf- en klopstenen. Granieten zijn over het algemeen taaie, harde stenen met een heterogene samenstelling en een grofkorrelige structuur. Door deze samenstelling en structuur hebben de granieten een oppervlak dat gemakkelijk ruw te houden is. De kleur varieert sterk van rood en roze naar geel en grijs. Graniet komt onder meer voor in Noord-Nederland, Duitsland en de Ardennen. Door hun makkelijk ruw te houden oppervlak waren granieten vooral geschikt als maalstenen.²⁶

Het meest nabij gelegen brongebied van zowel tufsteen als tefriet is de Eifel. Voor beide steensoorten geldt dat ze een specifiek gebruik hebben gehad. Tufsteen is vanaf de Romeinse Tijd als bouw materiaal gebruikt. Tefriet, ook wel basaltlava genoemd, is bij voorkeur gebruikt als maalsteen. Het is gevormd uit sterk gashoudende lava, waarin, na afkoeling, gasbelletjes zijn achtergebleven. Het gesteente heeft daardoor een poreuze structuur. Door het slijten van het oppervlak tijdens het malen werden voortdurend nieuwe holten aangesneden en bleef de steen ruw.²⁷ De kleur varieert van groengrijs tot zwart. Tefriet werd gedolven in

²⁵ De stenen zijn door ir. K. van Baaren gedetermineerd.

²⁶ Beuker 1990, 13.

²⁷ Beuker 1990, 13.

de omgeving van Mayen in de Duitse Eifel en Volvic in de Franse Auvergne. Alhoewel de typochronologie van maalstenen vrij goed bekend is²⁸, is het meestal niet mogelijk de kleine brokken naar type onder te verdelen. Door het lange verblijf in de grond valt het tefriet vaak in kleine brokken uiteen, waardoor de oorspronkelijke vorm vaak niet te herleiden is.

In de Bronstijd waren overigens zadelvormige maalstenen in gebruik, de zogenaamde zadelkweerns. Zij lagen op de grond, vandaar dat ze ook wel ligger worden genoemd, en met een tweede steen in de hand, de zogenaamde looper, werd bijvoorbeeld graan gemalen tot meel. Daarnaast waren er ook liggers die schaalvormig waren. De bronstijdmaalstenen waren van graniet of kwartsitische zandsteen gemaakt, waarvan het oppervlak glad werd door het malen en dus regelmatig tussentijds moest worden opgeruwd. Door de grofkorreligheid en heterogeniteit van het gesteente was dat met behulp van een klopsteen vrij gemakkelijk te realiseren.²⁹ Tefriet behoefde niet zulke tussentijdse behandelingen te ondergaan. Dit gesteente is vanaf de Late Bronstijd in Zuid-Nederland gebruikt als maalsteen.³⁰ De vroegste exemplaren, uit de Late Bronstijd, zijn zadelkweerns en zijn tamelijk kleine, min of meer driehoekige stenen van slechts 20 tot 40 cm groot. Deze worden rond 500 v.Chr. opgevolgd door grote ovale platen van meestal 80 cm met een lage kiel. Deze vorm is vervangen door kleinere maalstenen met een hogere steun, de zogenaamde Napoleonshoeden, rond 200 v.Chr.³¹ De handmolen, samengesteld uit twee ronde maalstenen, waarvan de bovenste een doorboring aan de rand had voor de bevestiging van een houten handvat, is in onze streken niet eerder gebruikt dan in de Romeinse Tijd, hoewel de vorm in Mayen al vanaf de Late IJzertijd werd vervaardigd.³²

Het aantal complete stenen artefacten van Breda-West bedraagt slechts tien. Op een looper en een pijlpunt na zijn het wetstenen. Het aantal fragmenten met duidelijke bewerkingssporen is veel groter en is afkomstig van slijp-, klop-, polijst- en maalstenen (tabel 5.2). Een selectie van het vondstmateriaal uit de verschillende bewoningsperioden zal in verscheidene hoofdstukken over niet-keramische materiële cultuur worden beschreven (hoofdstukken 5, 9 en 14). Daarbij komen zowel bijzondere vondsten aan bod, die afkomstig zijn uit nederzettingcontexten, als opmerkelijke losse vondsten. Bij de beschrijving van de objecten zal onder andere worden ingegaan op typologische kenmerken, herkomst, mogelijk aanwezige gebruikssporen en de vermoedelijke gebruiksfunctie.

Vooraf in de Bronstijd en Vroege IJzertijd, maar ook later nog, bleven stenen gebruiksvoorwerpen van groot belang. Hierbij dient te worden gedacht aan vuurstenen pijlpunten, schrabbers en mesjes, stenen hamers, maar vooral aan maal-, slijp- en wetstenen.

Tabel 5.2 Overzicht van de verschillende soorten aangetroffen natuurstenen objecten.

object	aantal
slijpsteen	129
wetsteen	7
maalsteen	minimaal 203
loper	1
klopsteen	minimaal 11
bouw materiaal	81
werktuig	2

5.4.3 Vondsten uit de Bronstijd in Breda-West

Vondsten als hamers of bijlen ontbreken in het vondstenspectrum van Breda-West. De stukken natuursteen uit bronstijdcontexten zijn voornamelijk van (kwartsitische) zandsteen, graniet en kiezels (zie tabel 5.3). Door het ontbreken van gebruikssporen is het ondoenlijk te bepalen waarvoor deze stenen zijn gebruikt. In enkele kuilen lagen fragmenten van slijpstenen, waarbij de zichtbare krassen indicatief zijn voor de functiebevestiging. Ook zijn gebroken kiezelsaangevonden. Het breken van de kiezels kan veroorzaakt zijn door hitte bij gebruik als kooksteen, maar ook tijdens gebruik als klopsteen kunnen kiezels breken. Daarover is vooralsnog geen zekerheid te geven. Hieronder volgen enkele specifieke contexten.

In Kuil 23 op Steenakker werd een vrijwel complete looper van kwartsitische zandsteen aangetroffen met een gewicht van 1.112 gram (afb. 5.6). De ovaalvormige steen heeft aan de onderzijde duidelijk een plat maaloppervlak. De bijbehorende ligger ontbreekt, maar bestond, gezien de vorm van de looper, waarschijnlijk uit een platte schaal.

²⁸ Van Heeringen 1985; Van der Broeke 1987, 38-39.

²⁹ Beuker 1990, 60.

³⁰ Van de Sanden 1987, 92; Van Heeringen 1985.

³¹ van Heeringen 1985, 371-383.

³² Beuker 1990, 49.

Tabel 5.3 Overzicht van natuursteen in Bronstijd sporen.

context	aantal	soort steen	bewerkingsporen	functie
Waterput 1	1	graniet	–	–
	1	zandsteen	–	–
Waterput 2	1	zandsteen	–	–
	2	kiezel	gebroken	–
	2	kwarts	–	–
Waterput 3	1	kw. zandsteen	–	–
	1	kalksteen	snijsporen	slijpsteen
	1	kiezel	gebroken, met snijsporen	–
	23	tefriet	platte plaat	maalsteen
Huis 1	1	zandsteen	–	–
Greppel 21	1	graniet	gebroken	–
Graf 3	1	graniet	–	–
Kuil 1	1	kiezel	gebroken	–
Kuil 2	1	zandsteen	–	–
	1	kwarts	–	–
	1	kiezel	gebroken	–
Kuil 5	1	kiezel	gebroken	–
Kuil 11	1	zandsteen	–	–
Kuil 12	1	graniet	slijpvlak	slijpsteen
	1	zandsteen	–	–
Kuil 17	1	kiezel	–	–
Kuil 21	1	graniet	–	–
Kuil 22	2	zandsteen	–	–
	1	graniet	bewerkt, platte schijf	maalsteen?
	1	zandsteen	–	–
Kuil 23	1	kw. zandsteen	in twee stukken gebroken	complete looper
	1	kiezel	gebroken	–
	1	zandsteen	–	–
Kuil 24	1	zandsteen	–	–
Kuil 80	1	zandsteen	slijpvlak	slijpsteen
Kuil 81	1	zandsteen	–	–
	4	zandsteen	–	–
	1	zandsteen	slijpvlak	slijpsteen
	1	zandsteen	slijpvlak	slijpsteen

In Kuil 22 werd een bewerkte platte schijf van graniet gevonden. Deze is waarschijnlijk afkomstig van een zadelvormige maalsteen, een zogenaamde zadelschijf. In Waterput 3 werden 23 fragmenten van tefriet gevonden die waarschijnlijk ook deel zijn geweest van een zadelvormige maalsteen. Dit is één van de vroegste voorbeelden van tefrieten maalstenen in Nederland.

Boven een natuurlijke verstoring lag een groot stuk kwartsiet van 16 x 10 x 5 cm met een plat vlak, wat mogelijk wijst op een maalsteen. Slijpsporen ontbreken.

5.5 Vuursteen

Het onderzoek in Breda-West heeft een grote hoeveelheid vuursteen opgeleverd. Het grootste deel van de vondsten is verzameld tijdens het aanleggen van de opgravingsvlakken en het uitgraven van de sporen. Vuursteen werd zowel aangetroffen in het esdek als in de daaronder gelegen cultuurlaag en de veenlagen in de vennen en beekdalen. Een deel van het vuursteen is afkomstig uit prehistorische bewoningsporen, zoals waterputten en paalkuilen. De meeste vondsten dateren echter uit een oudere periode dan de sporen waarin ze werden aangetroffen. Deze vuurstenen artefacten zijn waarschijnlijk als gevolg van opspit, erosie van de bodem en bioturbatie in de jongere bodemsporen terechtgekomen.

5.5.1 Algemene inleiding

Vuursteen werd voornamelijk in de Steentijd als grondstof gebruikt voor het vervaardigen van werktuigen. In de Brons- en IJzertijd komt dit nog sporadisch voor. Het vuursteen is vaak aangevoerd uit verre streken. Er is ook wel lokaal vuursteen gewonnen, uit dagzomende grindlagen en rivieren. Doordat lokaal vuursteen doorgaans klein van omvang is en veel inwendige scheuren heeft, is het meestal van slechte kwaliteit. Importen van vuursteen zijn te herkennen aan de hand van uiterlijke kenmerken als korrelgrootte en kleur. Soms kan zelfs het herkomstgebied worden bepaald. Zo zijn in Breda-West importen bekend uit de Lousberg (bij Aken, Duitsland), Rijckholt (Zuid-Limburg) en Obourg (in Henegouwen, België). In Rijckholt, ten zuiden van Maastricht, vond vanaf 4000 v.Chr. ondergrondse mijnbouw plaats. Producten uit deze mijnen zijn over grote afstanden teruggevonden. Het vuursteen is van goede kwaliteit en vaak licht tot donkergrijs van kleur. Er werden vooral bijlen en klingen van gemaakt. De bijlen werden waarschijnlijk pas door de gebruiker geslepen. De mijnbouw bij Rijckholt duurde enkele eeuwen en moet door specialisten zijn uitgevoerd. Rond 3600-3100 v.Chr. werd op de Lousberg bij Aken vuursteen in dagbouw gewonnen. Het gaat om grijs vuursteen waarvan de buitenste zone bruinrood is gekleurd. De knollen zijn plaatvormig en daardoor vooral geschikt voor het maken van bijlen. Het voorkomen van de meeste (vuur)steen importen is periodegebonden. Zo geldt in Noord-Brabant bijvoorbeeld dat vuursteen uit de Lousberg uitsluitend gedurende het Neolithicum is gebruikt.

Er wordt in Nederland nauwelijks structureel onderzoek gedaan naar de Steentijd en vaak worden vondsten daardoor niet herkend en soms zelfs niet verzameld.³³ Daarom is het van belang om structureel een groot deel van de vuurstenen artefacten die tijdens opgravingen gevonden worden, af te beelden. Tekeningen van vuurstenen artefacten zijn tevens de beste beschrijvingen. Bovendien kunnen de vondsten van verschillende vindplaatsen op deze manier makkelijk met elkaar worden vergeleken.

	Laat-Paleolithicum	Mesolithicum	Neolithicum	Bronstijd
Moskes	3	1	3	–
Steenakker	2	3	7	1
Huifakker	3	2	3	–
Emerakker	–	–	–	–
Totaal	8	6	13	1

Tabel 5.4 Verspreiding van het aantal vuurstenen werktuigen per periode per dekzandrug.

Van de vier dekzandruggen is alleen op Emerakker geen vuursteen aangetroffen (tabel 5.4).³⁴ Onder de 230 stukken vuursteen bevinden zich 87 afslagen, 20 klingen, 14 schrabbers, 38 (rest)kernen, 6 pijlspitsen en 2 vuursteenketen uit waarschijnlijk de 17e eeuw (zie tabel 5.5 en afb. 5.7 t/m 5.12). De rest bestaat uit grind en niet nader te duiden fragmenten. Het grootste deel bestaat dus uit vuursteenafval. De objecten dateren uit de periode Laat-Paleolithicum tot Midden-Bronstijd (tabel 5.4). De meeste werktuigen zijn echter neolithisch en bestaan uit pijlspitsen en secundair bewerkte bijlafslagen, die kenmerkend zijn voor nederzettingsafval. Opvallend is de vondst van drie vuurstenen (onder andere een pijlpunt) met windpatina.

5.5.2 Pre-neolithische voorwerpen

Evenals op de meeste plaatsen elders in Nederland zijn in West Brabant hoofd-

³³ Arts 2003, 25.

³⁴ Het vuursteen is door drs. N. Arts gedetermineerd.

nr.	afb.	vindplaats	datering	beschrijving	context
1	5.7	Moskes	Laat-Paleolithicum	geretoucheerd kernvernieuwingsstuk van Obourgvuursteen	afvalkuil
2	5.7	Huifakker	Laat-Paleolithicum	dubbele schrabber van Obourgvuursteen	staldeel Huis 59
3	5.7	Huifakker	Laat-Paleolithicum	gebroken Tjongerspits of Federmesser (top ontbreekt)	kuil
4	5.7	Moskes	Laat-Paleolithicum (?)	dubbele eindschrabber (1 schrabberkap is deels gebroken)	kuil
5	5.7	Steenakker	Laat-Paleolithicum (?)	gebroken geretoucheerde kling	Waterput 26
6	5.7	Huifakker	Laat-Paleolithicum (?)	gebroken geretoucheerde kling	Afvalkuil 101
7	5.7	Moskes	Laat-Paleolithicum (?)	geretoucheerde kling	kuil
8	5.7	Steenakker	Laat-Paleolithicum (?)	geretoucheerde kling	greppel
9	5.8	Steenakker	Mesolithicum	restkern	vlakvondst
10	5.8	Steenakker	Mesolithicum (?)	korte eindschrabber	vlakvondst
11	5.8	Moskes	Mesolithicum (?)	kernsteen	vuil
12	5.8	Huifakker	Mesolithicum	gebroken geretoucheerde kling van Wommersomkwartsiet	paalkuil
13	5.8	Steenakker	—	ongeretoucheerde afslag	natuurlijk spoor
14	5.8	Huifakker	Meso- of Neolithicum	ongeretoucheerde afslag	Afvalkuil 101
15	5.9	Steenakker	Midden-Neolithicum	verbrande pijlpunt van Rijckholtvuursteen	paalkuil Spieker 51
16	5.9	Steenakker	Mesolithicum	fragment afslagbijltje	kuil
17	5.9	Steenakker	Midden-Neolithicum	geretoucheerde afslag gemaakt van Obourg(?)vuursteen	vlakvondst
18	5.9	Steenakker	Midden- of Laat-Neolithicum	kling van secundair bewerkte gepolijste vuurstenen bijl	bouwvoor
19	5.9	Moskes	Midden- of Laat-Neolithicum	secundair bewerkte gepolijste bijl	Kuil 2
20	5.9	Moskes	Midden- of Laat-Neolithicum	verbrand, gebroken fragment dolk	vlakvondst
21	5.9	Steenakker	Midden- of Laat-Neolithicum	fragment van een gepolijste bijl van Valkenburgvuursteen	vlakvondst
22	5.10	Huifakker	Midden- of Laat-Neolithicum	geretoucheerde gebroken afslag	vlakvondst
23	5.10	Huifakker	Midden- of Laat-Neolithicum	schrabber	vlakvondst
24	5.10	Steenakker	Neolithicum (?)	geretoucheerde gebroken kling	vlakvondst
25	5.10	Huifakker	Neolithicum (?)	verbrand fragment van een werktuig, mogelijk een pijlsplits	greppel
26	5.10	Steenakker	Vroege of Midden-Bronstijd	pijlsplits	natuurlijk spoor
27	5.10	Steenakker	Neolithicum (?)	afslag van secundair bewerkte vuurstenen bijl	Waterput 22
28	5.10	Moskes	Vroeg- of Midden Neolithicum	transversale pijlsplits van gepatineerd vuursteen	greppel
29	5.10	Steenakker	—	gebroken geretoucheerde afslag	paalkuil
30	5.11	Huifakker	—	dubbele schrabber	Waterkuil 14
31	5.11	Steenakker	—	schrabber	paalkuil
32	5.11	Steenakker	—	ronde schrabber	Waterput 22
33	5.11	Steenakker	—	schrabber	natuurlijk spoor
34	5.11	Steenakker	—	schrabber	kuil
35	5.11	Steenakker	—	schrabber	paalkuil
36	5.11	Steenakker	—	schrabber	Kuil 70
37	5.11	Steenakker	—	schrabber	paalkuil
38	5.11	Steenakker	—	gebroken schrabber	Waterput 22
39	5.11	Steenakker	—	schrabber	paalkuil
40	5.11	Steenakker	—	schrabber	kringgreppel Graf 38
41	5.12	Steenakker	—	gekerfde afslag	Waterput 9
42	5.12	Steenakker	—	geretoucheerde afslag	vlakvondst
43	5.12	Huifakker	—	geretoucheerde afslag	greppel
44	5.12	Steenakker	—	geretoucheerde afslag	Waterput 45
45	5.12	Steenakker	—	geretoucheerde afslag	greppel

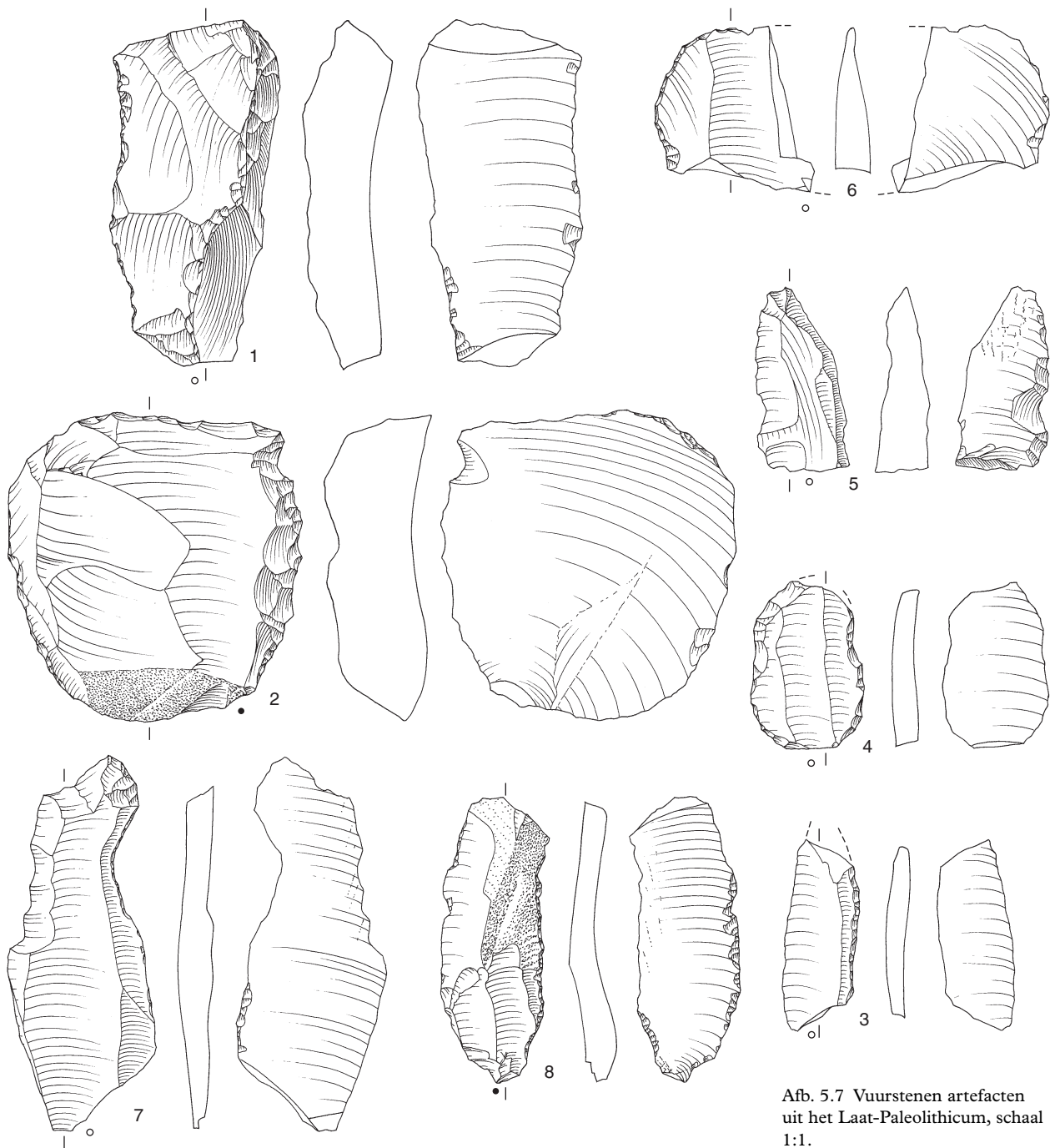
Tabel 5.5 Overzicht van de aangetroffen vuurstenen werktuigen.

zakelijk uit de allerlaatste fasen van het Laat-Paleolithicum bewoningssporen gevonden. Ze dateren uit de voorlaatste warme periode van de laatste ijstijd, het Allerød-interstadiaal (circa 9900-9100 v.Chr.). De archeologische overblijfselen uit deze periode worden als Tjonger- of Federmessercultuur aangeduid. Een gemeenschappelijk element erin is, dat ze voor de vervaardiging van vele van hun vuurstenen werktuigen vooral uitgaan van klingen; dunne regelmatige spanen vuursteen, die zorgvuldig worden afgeslagen van daartoe geschikt gemaakte vuursteenknollen. De werktuigen omvatten onder andere schrabbers die vooral werden gebruikt bij het bewerken van huiden, en stekers waarmee voornamelijk been en hertshoorn werd bewerkt. Een fundamentele technologische vernieuwing tijdens de Federmessercultuur is de uitvinding van de pijl en boog. In Breda-West zijn verschillende werktuigen gevonden die toe te schrijven zijn aan de Tjonger- of Federmessercultuur. Uit Obourgvuursteen werd onder andere een dubbele schrabber van vuursteen gemaakt met duidelijke gebruiksglans op

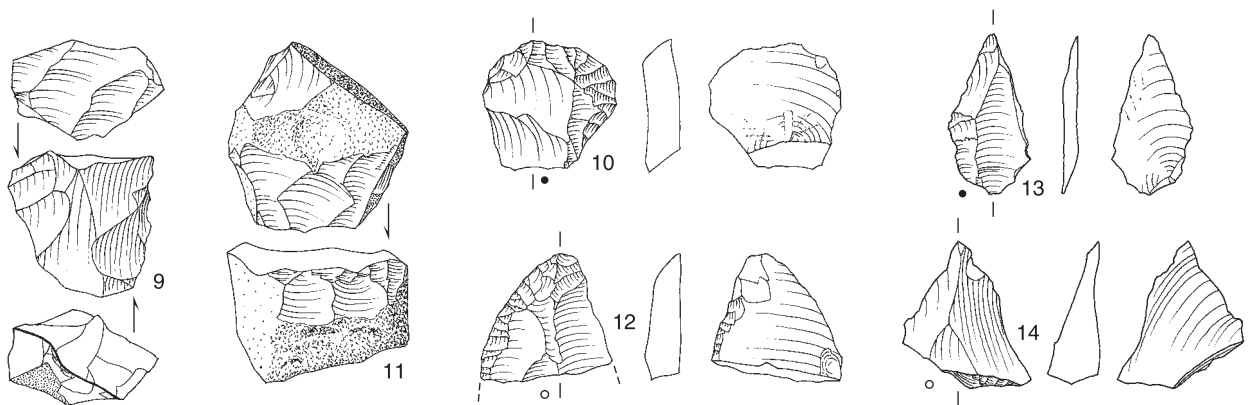
de onderzijde (afb. 5.7.2). Ook werd een gebroken Tjongerspits of *Federmesser* gevonden die gemaakt was van een steil geretoucheerde kling (afb. 5.7.3).

Aan het einde van de kortstondige maar koude Late Dryas-periode, omstreeks 8800 v.Chr., verbeterde het klimaat zich, en tot dusver zelfs definitief. In geologische begrippen begon met deze klimaatsverbetering een nieuwe tussenijstijd: het Holoceen. Voor archeologen begint dan het Mesolithicum.

Een aantal belangrijke vindplaatsen van vuurstenen werktuigen uit de vroegste fase van het Mesolithicum ligt ten westen van het dal van Breda in de gemeente Zundert. Ze worden gekenmerkt door de aanwezigheid van talrijke, vaak lange klingen en grote schrabbers en stekers. Dit vuursteen is over het algemeen van

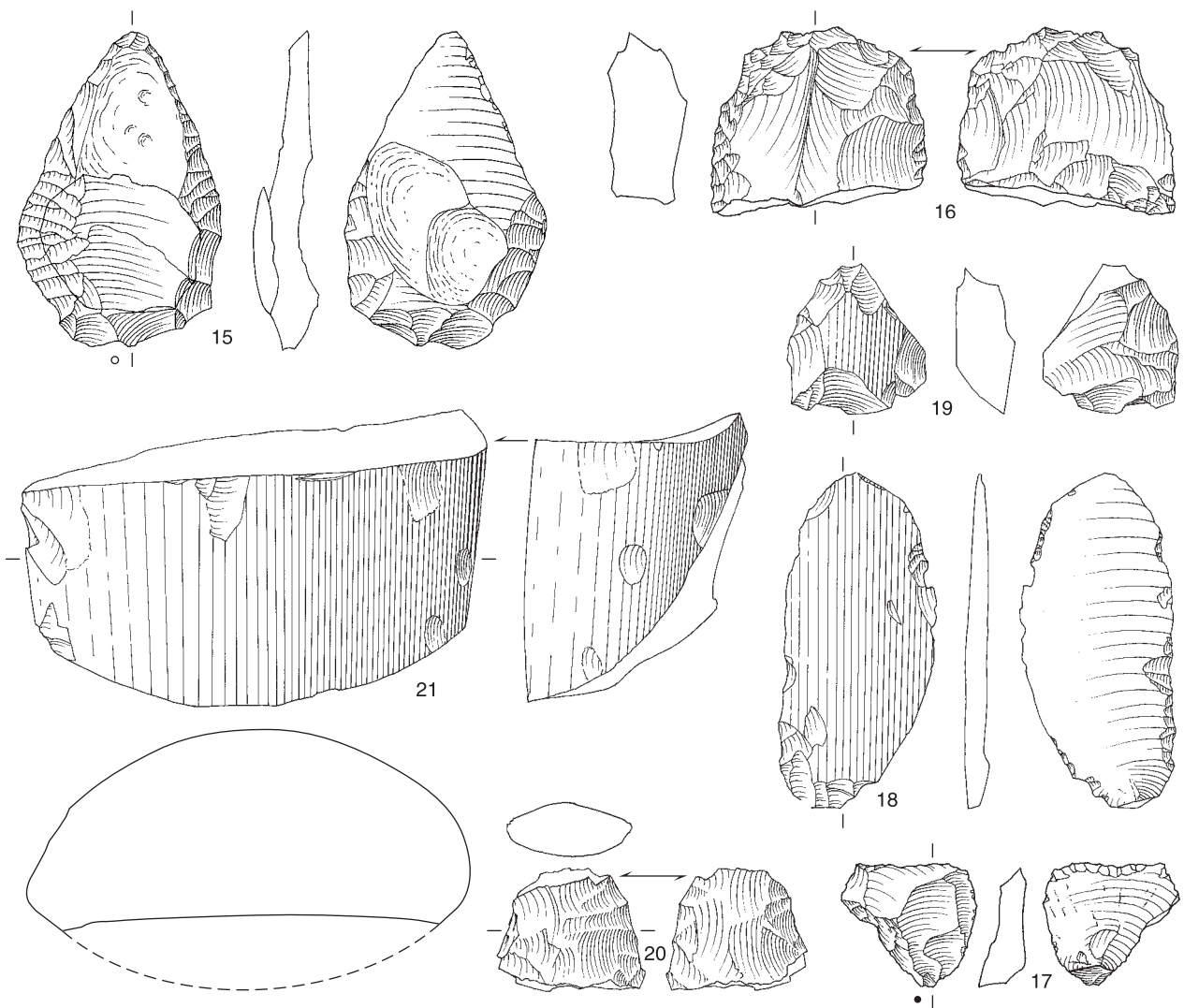

Afb. 5.7 Vuurstenen artefacten uit het Laat-Paleolithicum, schaal 1:1.

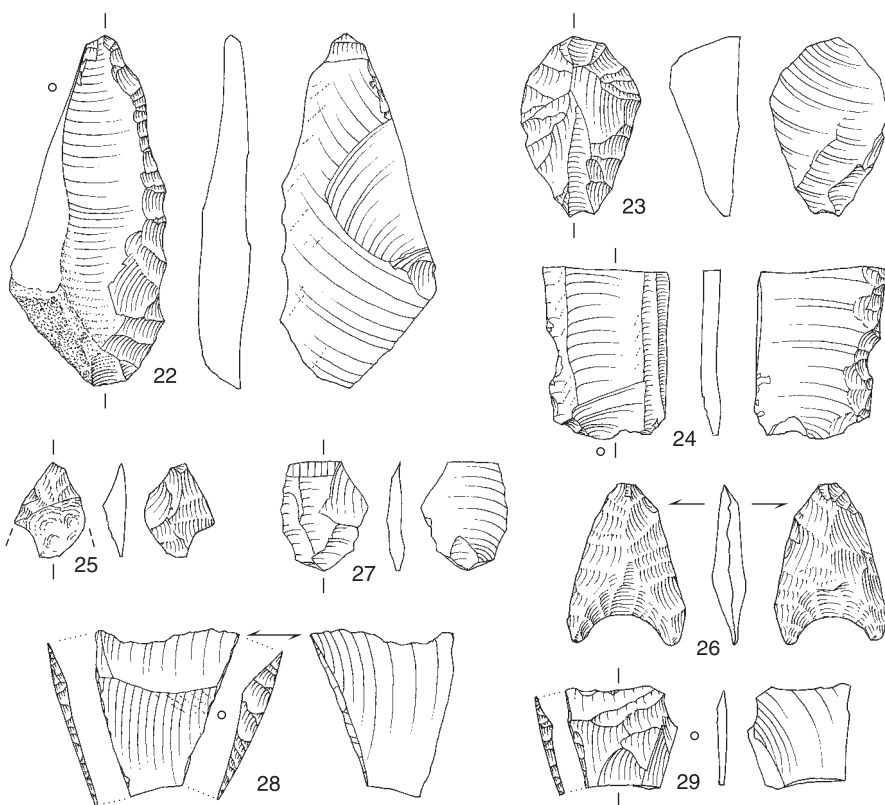
Afb. 5.8 Vuurstenen artefacten uit het Mesolithicum, schaal 1:1.

Afb. 5.9 Vuurstenen artefacten uit het Neolithicum, schaal 1:1.

slechtere kwaliteit dan gedurende het einde van de oude Steentijd. Dit slechtere vuursteen is afkomstig van lokale of regionale grindrijke afzettingen, zoals die in sommige beekdalen aan het oppervlak komen.

De meeste vindplaatsen uit het Mesolithicum dateren uit de middelste fase. Tot de voor die fasen kenmerkende werktuigen behoren allerlei vaak heel kleine stenen onderdelen van pijlbewapeningen, die vaak een geometrische vorm hebben, zoals de zogenaamde trapezia en driehoeken. Behalve in Zundert zijn er mesoli-

Afb. 5.10 Vuurstenen artefacten uit het Neolithicum en de Bronstijd, schaal 1:1.

thische vindplaatsen aangetroffen in Teteringen, Nieuw-Ginneken en Rijsbergen.³⁵ Opvallend is dat tot op heden geen enkele mesolithische vindplaats is ontdekt die duidelijk een laat-mesolithisch karakter heeft. Mogelijk heeft dit te maken met de sterke uitbreiding en verdichting van de bossen, het verlanden van waterlopen en de sterke horizontale uitbreiding van de venen als gevolg van het stijgen van de grondwaterspiegel.³⁶

De aangetroffen werktuigen bestaan voornamelijk uit afval. Een gebroken gereetoucheerde kling van Wommersomkwartsiet is zeer kenmerkend voor mesolithische vindplaatsen (afb. 5.8.12). Onder de werktuigen bevinden zich een korte eindschrabber (afb. 5.8.10) en een fragment van een afslagbijltje (afb. 5.9.16).

5.5.3 Neolithicum (5300-2000 v.Chr.)

Eén van de minst bekende perioden uit de voorgeschiedenis van de Noord-Brabantse zandgronden ligt tussen ongeveer 5300 en 2000 v.Chr. Het oorspronkelijke nomadische bestaan zou vrij abrupt zijn vervangen door een sedentaire leefwijze gebaseerd op landbouw en veeteelt. Er zijn echter steeds meer aanwijzingen dat deze overgang slechts zeer geleidelijk is verlopen. De eerste duizend jaar betrof het slechts wederzijdse contacten tussen de jagers en verzamelaars op de Brabantse zandgronden en de boeren op de Limburgse en Belgische lössgronden in het zuidoosten.³⁷

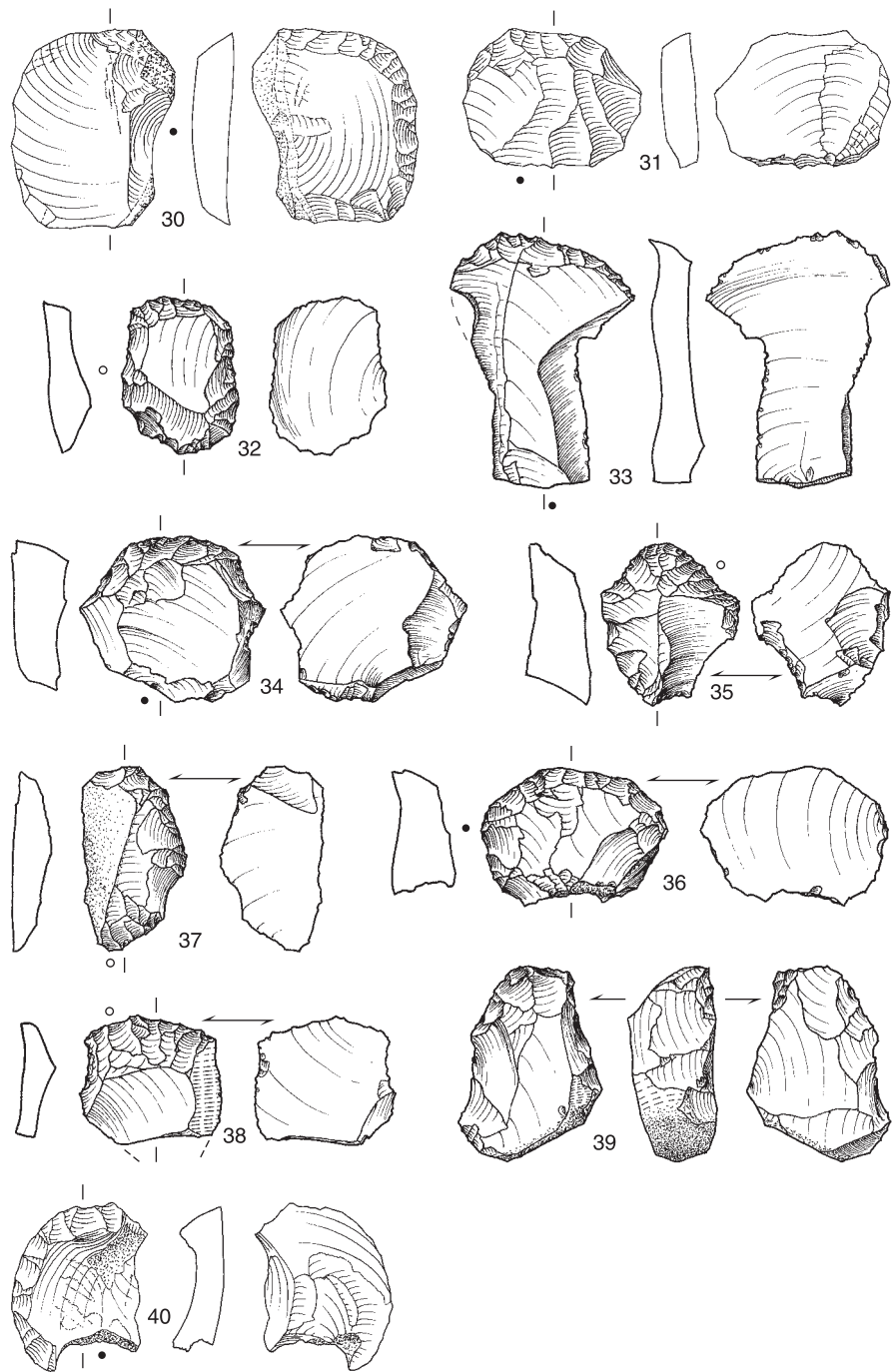
Uit de verschillende werktuigen die hier worden gevonden zou kunnen worden afgeleid dat meer beïnvloeding vanuit het zuiden plaatsvond. De nieuwe bestaanswijze had tot gevolg dat geleidelijk nieuwe werktuigen hun intrede deden, zoals bijlen en sikkels. De gepolijste bijlen werden vermoedelijk vooral gebruikt voor het kappen van bomen en het anderszins bewerken van hout. In de regio waren het echter vrij kostbare gereedschappen, want de grondstof voor het maken van dergelijke bijlen moest van ver komen. Het vuursteen werd onder meer

35 Verhagen 1984, 37.

36 Verhagen 1984, 37.

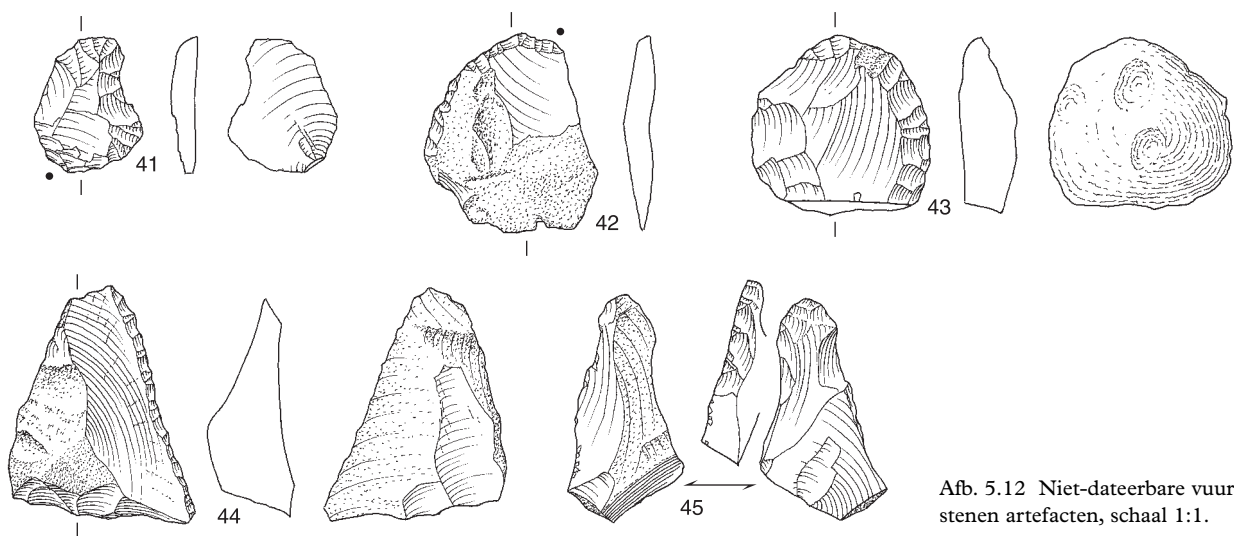
37 Verhart 2000.

Afb. 5.11 Niet-dateerbare vuurstenen schrabbers, schaal 1:1.

verkregen uit vuursteenmijnen op relatief grote afstand, zoals Rijckholt in Limburg. In de omgeving van Breda zijn vondsten van vuurstenen bijlen bekend uit de omgeving van Teteringen, Rijsbergen en in het Markdal bij Nieuw-Ginneken.³⁸ In Breda-West ontbreken vondsten van complete gepolijste vuurstenen bijlen. Er zijn wel vier fragmenten gevonden van gepolijste bijlen die telkens zijn hergebruikt. Eén van de gepolijste bijlen dateert uit het Midden- tot Laat-Neolithicum. In één geval werd de bijl bewerkt tot restkern (afb. 5.9.19), die overigens uit een kuil uit de Midden-Bronstijd komt, zodat het hergebruik mogelijk uit deze veel latere periode stamt. Andere opvallende werktuigen zijn een verbrand en gebroken dolkfragment met aan weerszijden oppervlakteretouche (afb. 5.9.20) en een transversale pijlspits van gepatineerd vuursteen (afb. 5.10.28). Uit een

38 Verhagen 1984, 48.

Afb. 5.12 Niet-dateerbare vuurstenen artefacten, schaal 1:1.

diepe paalkuil van een romeinse spieker komt een pijlpunt, die gedateerd kan worden rond 4000 v.Chr., ten tijde van de Michelsbergcultuur. De verbrande pijlpunt, uit een opvallend dikke afslag, is waarschijnlijk gemaakt van Rijckholtvuursteen.

5.5.4 Bronstijd (2000-800 v.Chr.)

In de Bronstijd werden kleinere werktuigen, zoals schrabbers en mesjes, meestal nog van vuursteen gemaakt. Over de datering en het gebruik van deze voorwerpen is echter nog maar weinig bekend.³⁹ Op Steenakker lag een gave vuurstenen pijlpunt (afb. 5.10.26) direct boven één van de paalkuilen van Huis 33 uit de Late IJzertijd. De gesteelde spits met weerhaken was gemaakt van een vrij licht geelbeige vuursteen van onbekende herkomst en dateert uit de Vroege of Mid-den-Bronstijd.

³⁹ De laatste jaren zijn verscheidene bronstijdnederzettingen onderzocht en gaat er meer aandacht uit naar het gebruik van vuursteen in de Bronstijd: Van Gijn & Niekus 2001.